

P-21
B.Ed.Spl. Education Specialization in
Hearing Impairment

EDU 291 सत्र दुसरे
समावेशित शिक्षण

घटक १
सर्व समावेशित शिक्षणाची ओळख

लेखक : डॉ.साधना लामतुरे

घटक:१ सर्व समावेशित शिक्षणाची ओळख

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१. प्रास्ताविक
- १.२. विषय विवेचन
 - १.२.१. वंचीत विरुद्ध समावेशन : अर्थ आणि व्याख्या
 - १.२.२. अपंग मुलांच्या शिक्षणातील बदलत्या पद्धती: विलगीकरण, एकात्मकीकरण आणि समावेशन
 - १.२.३. वर्गातील विविधता: शिक्षण शैली, भाषिक आणि सामाज-सांस्कृतिक बाहुल्य
 - १.२.४. सर्व समावेशित शिक्षणाची तत्वे: प्रवेश, समानता, सहसंबंध, सहभाग आणि सशक्तीकरण
 - १.२.५. सर्व समावेशित शिक्षणासाठी अवरोध: दृष्टीकोनात्मक, शारीरिक आणि अध्ययन.
- १.३. सारांश .
- १.४. पारिभाषिक शब्द.
- १.५. सरावासाठी प्रश्न
- १.६. अधिक वाचनासाठी

१.० उद्दिष्टे

ह्या घटकाच्या अभ्यासानंतर तुम्ही काय सांगू शकाल.

- वंचित आणि समावेशन याचा अर्थ आणि व्याख्या
- अपंग मुलांच्या शिक्षणातील बदलत्या शिक्षण पद्धती
- विलगीकरण, एकात्मिकरण आणि समावेशन यातील फरक आणि अर्थ
- वर्गामधील विविधता
- विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाची शैली, भाषिक आणि समाज संस्कृती बाहुल्य

- सर्व समावेशित शिक्षणाची तत्वे
- सर्व समावेशित शिक्षणासाठी येणारे दृष्टीकोनात्मक, शारीरिक आणि अध्ययन अवरोध

१.प्रास्ताविक

Salamanca Statement च्या फ्रेमवर्क नुसार समावेशित शिक्षणाची संकल्पना विविध भागात विभागली गेली आहे.सर्व सरकारच्या शिक्षणाच्या धोरणामध्ये काही बदल करण्यासाठी उद्युक्त केले. विशेष शिक्षणाबाबतच्या विशेष गरजा असणार्या विद्यार्थ्यांना सर्व साधारण शाळेत म्हणजेच आपण ज्या शाळेत शिकलो अशा शाळांमध्ये शिकण्यासाठी प्रवृत्त केले.सर्व समावेशित शिक्षण हे फक्त अपंगाच्या मर्यादितच नसून सर विद्यार्थ्यांसाठी असते.शिक्षण देणे आणि घेणे दोन्ही क्रिया करण्यासाठी अशी एक व्यवस्था केली जाते त्याला आपण मराठीत 'शाळा' आणि इंग्रजीत 'School' म्हणले जाते. ह्या शाळांमध्ये विविधता आढळून येते.जसा आपला भारत देश विविधतेने नटलेला असतो.भारताच्या संविधानानुसार प्रत्येकाला मुलभूत शिक्षणाचा हक्क आहे.म्हणजेच अपंग विद्यार्थ्यांना सुद्धा शिक्षणाचा हक्क आहे. सर्व समावेशित शकामध्ये आपण अपंग विद्यार्थ्यांच्या गरजा जाणून घेऊन पूर्ण केल्या जातात .गरजेनुसार शिक्षणक्रम आखून अमलात आणला जातो. UNSESCO(१९९४) "सर्व समावेशित शिक्षण हे शिक्षणापासून वंचित असलेल्या प्रत्येकासाठी आहे". सर्व समावेशित शिक्षणामध्ये अपंग विद्यार्थ्यांना मुख्यप्रवाहाच्या शाळेत त्यांना गरजेनुसार सोयी सुविधा पुरवून सामान्य मुलासोबत एकाच छताखाली शिक्षण देणे होय.

आपल्याला भारतात सर्व शिक्षा अभियान (२००२-२०१०)च्या प्रकल्पानुसार प्रत्येक मुख्याप्रवाहाच्या शाळेत सर्व शिक्षा अभियान अंतर्गत काम करणाऱ्या फिरते शिक्षक सर्वसामान्य शिक्षकासोबत काम करून विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या गरजा पूर्ण करता आता सध्या तरी मुंबई सबर्बन भागात ११३९ शाळा सर्व शिक्षा अभियान च्या आधार स्वीकारत आहेत.

सर्व समावेशित शिक्षण २१व्या शतकातील नवीन शिक्षणपद्धती अमलात आणली जात आहे.समाजातील प्रत्येक मुल हे एकाच प्रकारच्या शाळेत विद्यार्थी म्हणून त्यांच्या गरजेनुसार शिक्षण मिळविण्याचा हक्क असतो.आपण ह्या घटकात आपण सर्व समावेशित शिक्षणाची ओळख करून घेणार आहोत.

१.२. विषय विवेचन :

१.२.१.वंचित विरुद्ध समावेशन :अर्थ आणि व्याख्या : भारतामध्ये वंचित हि संकल्पना फार पूर्वीपासून प्रचलित आहे. पूर्वी जाती, धर्म,वंश,लिंगभेद केले जाते.काही ठराविक जाती धर्मियांच्या मुलांना शिक्षण घेण्या: हक्क होता आणी तसेच त्यांनाच फक्त शिक्षण देले जात होते. काही काळ उलटल्यानंतर हि परिस्थिती

बदलली गेली. सर्व विद्यार्थ्यांना शिक्षण दिले जाऊ लागले मात्र अपंगत्व हि संकल्पना तितकीशी प्रचलित नव्हती तर ती मुले वेडे आहेत म्हणून त्यांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले जात होते.भारताच्या संविधानाच्या ८६ च्या संशोधनानुसार कोणत्याही विद्यालय हे त्याच्या जाती, धर्म, लिंग च्या आधारवर प्रवेश नाकारता येणार नाही. PWDs (Persons With Disability Act) १९९५ च्या नुसार अपंगाच्या शिक्षणाचा विचार केला गेला आणि समान संधी, हक्कचे संरक्षण आणि सशक्त करण्याचा तरतूद केली होती.भारतीय राज्यघटना नुसार देशातील प्रत्येक व्यक्तीला सर्व क्षेत्रात समान संधीचा अधिकार देला आहे. त्यामुळे प्रत्येक बालक कोणत्याही धर्माचा वंशाचा,सामाजिक, आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला असला तरी त्यांना शिक्षणाची समान संधी मिळालीच पाहिजे हेच शिक्षणाचे महत्वाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. हाच हक्क ज्यांना मिळाला नाही आणि ज्यांना दिला गेला नाही तोच संघ म्हणजे वंचित होय. ज्याच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष झालेल्या संघ म्हणजेच Marginalisation होय उदा.शोषित बालक,वेश्या स्त्रिया, ग्रामीण भागातील बालके, तृतीय पंथीय, गरिब बालके,अपंग बालके अशा अनेक कारणाने शिक्षणापासून वंचित राहतो.

व्याख्या : वंचित हि संकल्पना असमानता शी संबंधित असते. शैक्षणिक भाषेत व्याख्या सांगायची झाली तर सांगता येईल कि शिक्षण हे सर्वांसाठी (Education for all) ह्याचा जेथे अवलंब केला जात नाही म्हणजे वंचित(Marginalization) होय.

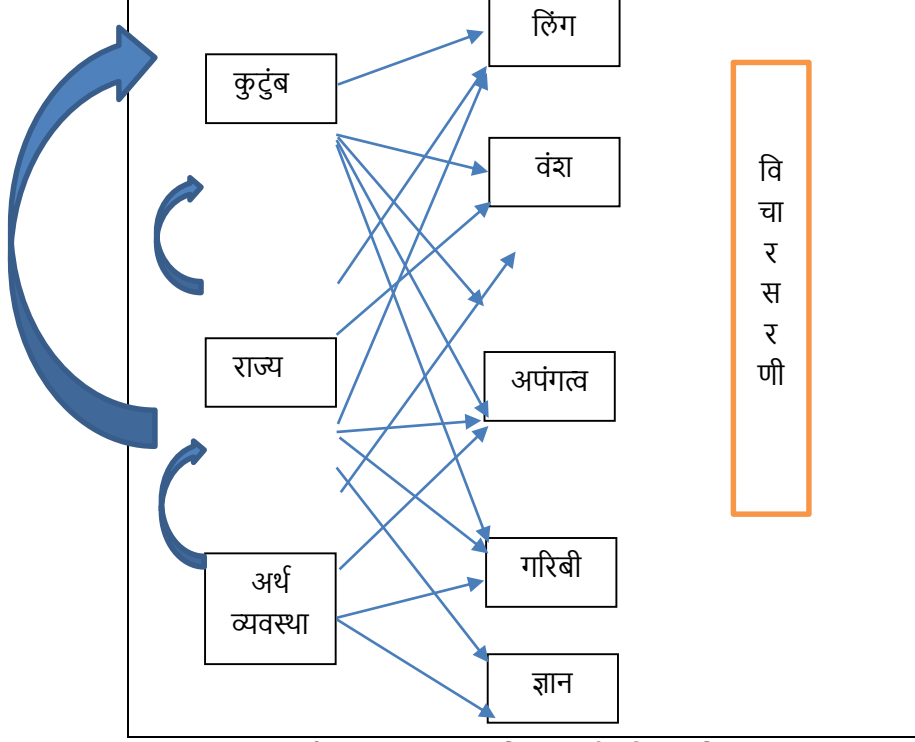
(Marginalization is related to but different from inequality. While academic definitions vary, the GMR will use the term to describe situations of acute and persistent disadvantage in education (as distinct from the overall distribution of education opportunity). Education-for-all perspectives have varied in their approach to marginalization).

The Jomtien Declaration incorporated an explicit commitment to ‘under-served groups’ including “the poor; street and working children; rural and remote populations; nomads and migrant workers; indigenous peoples; ethnic, racial and linguistic minorities; refugees; those displaced by war; and people under occupation.” The Dakar Framework has a more implicit commitment, referring to “children in difficult circumstances and those belonging to ethnic minorities.”

वंचित करण्याचे महत्वाचा घटक प्रभाव करतो तो म्हणजे अपंगत्व होय(filmer,२००८). विकसनशील देशामध्ये जास्तीत जास्त मुले खालील प्रकारचे दिसून येते :

- शाळेत प्रवेश नाही
- शाळा गळती होणे.
- मुलांची संख्या पटावर नोंदणी हि मुले शिक्षणापासून वंचित राहतात.

वंचित असलेला संघाचे स्त्रोत आणि महत्व

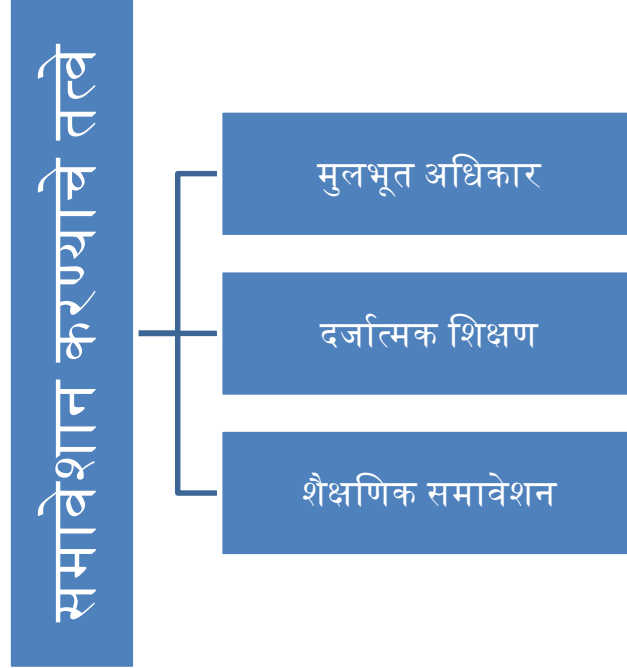
आकृती क्रमांक १.१.१. वंचित संघाचे स्त्रोत आणि महत्व

आकृती क्रमांक १.१.१.नुसार आपल्या लक्षात असे येईल कि अर्थ व्यवस्था आणि राज्याशी संबंधित असते.आणि राज्य हे कुटुंबाशी संबंधित असते. व्यक्तीच्या विचारसरणी हि सर्व बाबींशी संबंधित असते. व्यक्तीच्या विचारसरणी नुसार लिंग, वंश, अपंगत्व, गरिबी आणि ज्ञान हे सर्व घटक कुटुंब, राज्य आणि अर्थ व्यवस्थेशी संबंधित असल्यामुळे परिणाम करत असतात.ह्या सर्व घटक वंचित करण्याचे मूळ कारणे आहेत. शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यासाठी हि घटके परिणाम कारक ठरतात. आता आपण वंचित च्या विरोधात असलेली संकल्पना समावेशन चा अभ्यास करूया.

समावेशन:

अर्थ : समावेशन या शब्दाचा वीधर करता आपल्यास असे लक्षात येते सामावून घेणे होय. आपला भारत देश देखील ज्याप्रमाणे विविध जाती, धर्माचे,पंथाचे,भाषेचे लोकांना सामाऊन घेते. वर अभ्यासल्या प्रमाणे वंचित असलेल्या संघाला भेदभावाच्या दृष्टीकोणातून न पाहता समानतेच्या भावनेनेच समाजाचा घटक म्हणून स्वीकारणे होय. विविध भिन्नता असणाऱ्या बालकांना सर्व सामान्य शाळांमध्ये समानतेने शिक्षणात

सामावून घेणे होय. मुले बौद्धिक, शारीरिक, मानसिक दृष्टीने अक्षम असल्याकारणाने त्यांच्या विविध प्रकारच्या गरजा असतात.जसे एकाच घरात राहणारे भाऊ बहिण एकाच सारखे नसतात प्रत्येकाची गरज वेगवेगळी असते.तसेच वर्गात असण्याच्या विद्यार्थ्यांच्या गरजा वेगवेगळ्या असतात तर त्यांच्या गरजाप्रमाणे अभ्यासक्रमात बदल करून त्यांना शिक्षण देणे होय.समावेशित शिक्षण हे फक्त अपंगासाठी नाही तर संपूर्ण वंचित संघाला असते.समावेशन प्रत्येकासाठी सकारात्मक दृष्टीकोण ठेऊन शिक्षणात स्वागत करत असते.समावेशित शिक्षण हा प्रत्येक व्यक्तीचा हक्क आहे.Universal Declaration of Human Rights १९४८ च्या नुसार प्राथमिक शिक्षण हे प्रत्येकासाठी मोफत आणि अनिवार्य आहे. अपंग आणि अक्षम असणाऱ्या मुलांना त्यांच्या कमतरतेमुळे त्यांच्याकडे सहानभूती, दयेने त्यांच्याशी व्यवहार केला जातो.तर अशा मुलांना सामान्य मुलांच्या शिक्षण प्रक्रियेत सामावून घेणे. समावेशन हे काही तत्वाच्या आधारावर केले जाते ते खालीलप्रमाणे पाहता येतील.

अपंग किंवा अक्षम असणाऱ्याच नाही तर संपूर्ण वंचित असलेल्या मुलांना समावेशन करण्याचे तीन तत्वावर त्यांचे समावेशन करणे गरजेचे असते.

१. **मुलभूत अधिकार** : शिक्षण घेण्यासाठी कोणत्याही जाती, धर्म अशा कोणत्याही प्रकारच्या मर्यादित लोकांसाठी नाही तर प्रत्येकाचा शिक्षणाचा अधिकार आहे. ह्या अधिकार असल्या कारणाने वंचित असलेल्या समूहाचा सर्व सामान्य शिक्षण प्रणालीत समावेशन करणे.
२. **दर्जात्मक शिक्षण** : वंचित समूहाला देखील दर्जात्मक शिक्षण देण्यासाठी त्यांचा समावेशन करणे गरजेचे असते.

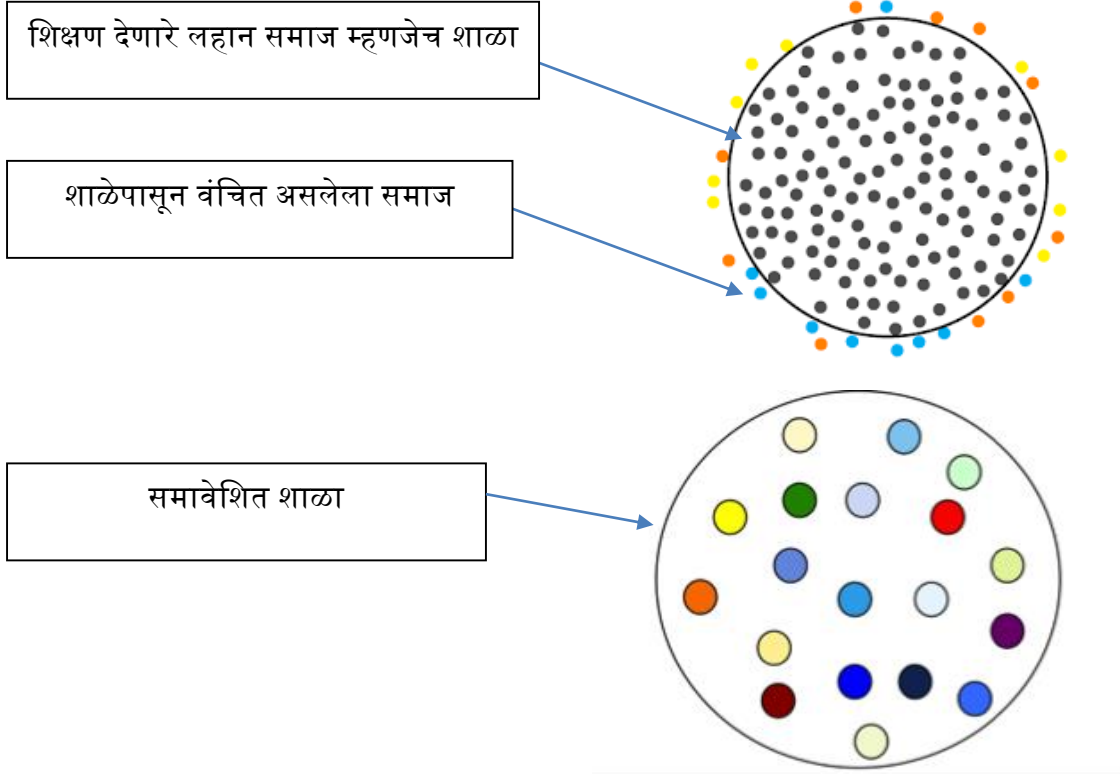
३. शैक्षणिक समावेशन : मानव संसाधन विकास मंत्रालयनुसार प्रत्येक वंचित समूहाला सर्व सामान्य शाळांमध्ये शिक्षण घेण्याची तरतूद केलेली आहे. तर त्यांना शैक्षणिक समावेशन केले जाते.

तर आता आपण समावेशन व्याख्या समजून घेऊया.

व्याख्या :

- युनेस्को आंतरराष्ट्रीय शैक्षणिक परिषद (UNESCO) नुसार, “समावेशित शिक्षण हे मुलभूत अधिकारावर आधारीत असते, कि जे संसाधनाचा वापर करून शैक्षणिक गरजा पूर्ण करून त्यांचे आयुष्य समृद्ध केले जाते. वंचित समूहाचा विचार करता त्यांच्या क्षमतांचा पूर्णपणे विकास केला जातो. समावेशित शिक्षणात कोणत्याही प्रकारचे भेदभाव न करता त्यांना दर्जात्मक शिक्षण पुरविणे होय”.
- “Inclusive education is based on right of all learners to quality education that meets basic learning needs and enriches lives. Focusing particularly on vulnerable and marginalized groups, it seeks to develop the full potential of every individual the ultimate goal of inclusive quality education is to end all forms of discrimination and foster social cohesion”.
- उमतुली नुसार समावेशन हि एक प्रक्रिया आहे कि, त्यामध्ये प्रत्येक शाळेतील मुलांच्या शारीरिक, भावनिक आणि शैक्षणिक गरजा संसाधनाचा वापर करून पूर्ण केल्या जातात.
- Umatuli ,”Inclusion is a process by which a school expands its resources to meet the learning needs, physical needs and emotional needs of all children”.
- स्टेनबेक आणि स्टेनबेक नुसार, समावेशित शाळा हे असे ठिकाण असेल कि त्यातील प्रत्येक मुल हा स्वतः ला शाळेचा सदस्य मानले पाहिजे, येथे आपल्याला आपल समजल जाते हि भावना ठेवली पाहिजे, कोणाच्याही शैक्षणिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी सर्व एकमेकांना सहकार्य करून त्या पूर्ण केल्या जातात.
- Stainback and Stainback, “Inclusive school or set-up may be defined as a place where everyone belongs, is accepted, supports and is supported by his or her educational needs met”.

आपण वर समावेशन आणि समावेशित शिक्षांचा अर्थ आणि व्याख्याचा अभ्यास ,समजून घेतल्या तरी आपण एकदम छोट्याश्या आकृतीवरून आपण समावेशन आणि वंचित संघ समजून घेऊया.

आकृती क्रमांक १.१.२. शिक्षण प्रणाली

- पहिल्या वर्तुळाच्या बाहेर काही विविध रंगाचे ठिपके दिसतील ते ठिपके म्हणजे काही कारणांमुळे शिक्षणापासून वंचित राहिलेले आहे.
- दुसऱ्या वर्तुळात लक्ष केंद्रित करून पाहिलात तर लक्षात येईल कि विविध रंगाचे गोल दिसून येतील तर ते विविध प्रकारच्या गरजा असणारे मुले एकाच शाळेत शिकत आहेत अशी समावेशित शाळा आहे, कि जेथे एकाच प्रकारचे गरजा असणारे मुले नसतात तर तेथे अनेक प्रकारचे असून एकाच ठिकाणी शिक्षण घेत आहे.

१.२.२. अपंग मुलांच्या शिक्षणातील बदलत्या पद्धती: विलगीकरण, एकात्मकीकरण आणि समावेशन :-

अपंग मुलांच्या शिक्षणाचा इचार केल्यास असे लक्षात येईल कि, पूर्वी समाजापासून दूर असलेला संघ म्हणून ओळखला जाणारा संघ म्हणजे अपंग विद्यार्थी होते. जसा काही काळ उलटतो तसतश्या माणसाच्या गरजा सुद्धा बदलतात. त्याच प्रमाणे माणसाला त्याच गोष्टींची गरजेची तीव्रता कमी जास्त भासत असते. जसे पूर्वी आपल्याला दूरध्वनीची आवश्यकता होती तर काही काळ उलटल्या नंतर असे लक्षात येईल कि आजच्या काळात तुम्ही मी दूरध्वनी वर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून आहोत आपल्याला त्या वस्तूची सवय झाली आहे. अपंग मुलांच्या शिक्षण पद्धती मध्ये काही बदल होत गेला. तर आपण ह्या घटकात अपंग मुलांच्या शिक्षण क्रिया कलाप मध्ये झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणार आहोत.

अ) विलगीकरण:

पूर्वी मुलांच्या शारीरिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, बौद्धिक मानसिक, वय, भौगोलिक आणि लिंग अशा अनेक कारणाने त्यांच्यासोबत भेदभाव केला जात होता. मुलांना त्यांच्या अपंगत्वामुळे त्यांना समाजापासून दूर ठेवले जाते त्यांच्या समजाचा एक भाग असून त्यांना दूर ठेवणे म्हणजेच विलगीकरण होय. विलगीकरण हि संकल्पना आपल्या भारतात फार वर्षा पूर्वी पासून प्रचलित आहे. अपंग मुलांना सर्व साधारण शाळेपासून दूर असलेल्या विशेष रचना असलेल्या शाळेत त्यांना शिक्षण दिले जाते. अपंग मुलांना शिक्षण घेण्यासाठी काही विशेष गरजा असायच्या त्या त्यांच्या गरजा पूर्ण विशेष रचनेत पूर्ण केल्या जायच्या.

आजच्या सध्याच्या स्थितीला २१ व्या शतकात आपल्या अपंगत्वावर मात करून आयुष्यात अवलंबित न राहता स्वावलंबी आहेत. १८०० पासून अपंग मुलांना आपल्या देशाचा विकास करण्यासाठी अक्षम समजत असल्याकारणाने त्यांना शिक्षण देणे जास्त महत्वाचे मानले जात नव्हते. त्यांच्या कडे समाज शोकांतिकेने, दयनीय दृष्टीने पहिले जात होते. तसेच त्यांना समाज असामान्य, अशक्त समजून त्यांना कोणत्याही कार्यक्रमात सहभागी करून विशेषता सर्व सामान्य मुलांसोबत त्यांना शिक्षण घेण्याची संधी दिली जात नसे. ती मुले संपूर्ण अवलंबित म्हणजेच आधाराशिवाय ते राहू शकत नाहीत. परंतु सन १८५० ते १९०० पासून अपंग मुलांच्या विशेष गरजा समजून त्या पूर्ण करता येतील अश्या विचारसरणी ने पण त्यांचा इतर सर्व सामान्य विद्यार्थ्यांवर परिणाम होता कामा नये म्हणून विशेष शिक्षणाची संकल्पनेने जन्म घेतला. तेव्हा विशेष शाळेची निर्मिती करण्यास सुरुवात केली होती. सर्व सामान्य शाळांपासून विशेष विद्यार्थ्यांना वेगळे करून विशेष शिक्षण देऊ लागले त्यावेळेस असे जाणवले कि, प्रत्येक मुलांच्या अक्षमता विविध असते. म्हणून त्यामुळे मतीमंद , कर्णबधीर , अंध विद्यार्थ्यांसाठी शाळांची निर्मिती केली. ह्या मुलांकडे वैयक्तिक लक्ष देऊन कमी संखेच्या गटात मात्र एकाच प्रकारच्या शारीरिक दोष अथवा अक्षम असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिकण्याची विशेष शाळेत शिक्षण घेण्याची संधी अशा शाळांमध्ये उपलब्ध करून दिली जाते.

सन १९७० च्या आरंभाच्या काळात यु.एस.ए. च्या कोर्टाने असे जाहीर केले कि,मानसिकदृष्ट्या अक्षम असलेली मुलांना योग्य आणि मोफत शिक्षणाचा अधिकार आहे. सन १९७५ मध्ये प्रत्येक अक्षम असलेल्या विद्यार्थ्यांना शिक्षणाचा कायदा पास केला गेला त्याच कायदाला १९७८ मध्ये पुन्हा पास करून घेतला गेला. तेव्हाच अपंग विद्यार्थ्यांना मुख्याप्रवाहाच्या शाळेत त्यांना सामावून घेण्याची सुरुवात झाली. असा काही अपंग मुलांच्या शिक्षणाच्या क्रियाकलापा मध्ये बदल झाला असून नवीन शिक्षण पद्धतीचा उगम झाला. ती नवीन शिक्षण पद्धतीचा खाली अभ्यास करूया.

आ) एकात्मिक शिक्षण :

एकात्मिक शिक्षण यालाच आपण इंग्रजीमध्ये Integrated Education for Disabled Children (IEDC) हे १९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आहे. हा कार्यक्रम आखला. ह्या कार्यक्रमांमध्ये सौम्य आणि मध्यम तीव्रता असणाऱ्या अपंग विद्यार्थ्यांना मुख्यप्रवाहात आणण्याची तरतूद केली होती.ह्या कार्यक्रमाद्वारे सौम्य मध्यम अपंग असणाऱ्या विद्यार्थ्यांनाच नव्हे तर अपंग विद्यार्थ्यांच्या जवळपास विशेष शाळा उपलब्ध नसलेल्या विद्यार्थ्यांना नसलेल्या देखील सामावून घेऊन शिक्षण दिले जाते. तसेच त्याप्रमाणे सन १९७४ मध्ये केंद्रीय शासनाने सौम्य आणि मध्यम अपंगत्व असलेल्या विद्यार्थ्यांना सर्व सामान्य विद्यार्थ्यांना सामावून घेण्यास पुढाकार घेतला. सर्व सामान्य शाळेमध्ये अपंग विद्यार्थ्यांना कायम करणे त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी लागणारे संसाधना साठी लागणारी पैसा पुरविण्याची सोय केली. अपंग विद्यार्थ्यांना मुख्यप्रवाहात सामावून घेण्यासाठी त्यांना संसाधने पुरवून त्यांना कमीत कमी मर्यादा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला गेला.१९८३ मध्ये राणे यांनी महाराष्ट्र शासनाचा चालणारा एकात्मिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमाचे मुल्यांकन केल्यास काही गोष्टी समोर आल्या कि, (अ) प्रशिक्षित शिक्षकांची उपलब्धता नसणे.(ब) अपंग विद्यार्थ्यांच्या गरजा आणि समस्यांबद्दल शिक्षकांची जागृती नसणे (क) अपंगाच्या अध्ययनाबाबत असणाऱ्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी लागणारे साधने आणि उपकरणाची उपलब्धता नसणे. तसेच सर्वात प्रभावाशाली घटक असणारा तो म्हणजे शिक्षकांमध्ये असणारे सहकार्य नसणे हे घटक परिणामकारक ठरतात. १९७९ आणि ८० वर्षांचा अभ्यास केल्यास असे आढळले कि १८८१ शाळांमधील फक्त ८१ शाळांना एकात्मिक शिक्षणापासून फायदा मिळत होता. ह्या कारणांमुळे १९९२ मध्ये एकात्मिक शिक्षण ह्या कार्यक्रमाचा सुधारित करून १००% शाळांना सोयी सुविधांची उपलब्धता करून देण्यात आली. १९८७ मध्ये Ministry of Human Resource Development (MHRD) हे UNISEF च्या संयुक्ताने National Council of Educational Research and Training (NCERT) ने अपंगासाठी एकात्मिक शिक्षणासाठी प्रकल्प विकसित Project for Integrated Education for the Disabled (PIED) केला. ह्या प्रकल्पाद्वारे अपंग मुलांसाठी शिक्षकांना काही ५ दिवसांचे प्रशिक्षण, ६ आठवड्यांचे प्रशिक्षण देऊन त्यांना सशक्त करण्याचे

काम करत असे.एकात्मिक शिक्षणात मुलांना आपण मुख्यप्रवाहासाठी मानसिक, बौद्धिक, शारीरिक अश्या दृष्टीने काम करतात. त्यानंतर आपण मुख्यप्रवाहात सामावून घेतले जात होत.

इ) सर्व समावेशित शिक्षण :

सर्व समावेशित शिक्षण हा एक अक्षम असणाऱ्या मुलांना शिकविण्यासाठी वापरत येणारा अप्रोच आहे.समावेशित शिक्षणात अक्षम असणारी मुले जास्तीत जास्त वेळ हा सर्व साधारण शाळेत अक्षम नसणाऱ्या मुलांसोबत वेळ घालवून शिक्षण घेतात. सर्व समावेशित शिक्षणात विशेष वर्गखोली नसून सर्व सामान्य मुलांसोबतच वर्गखोलीत बसविले जाते.समावेशित शाळा हि काही वेगळी नसून मुख्यप्रवाहाच्या शाळेच्या व्यवस्थेमध्ये बदल केलेला असतो.मुलांना आपल्या जवळील ३ किलोमीटरच्या कोणत्याही शाळेत प्रवेश घेण्याचा अधिकार असतो.मुलांच्या बौद्धिक, मानसिक, शारीरिक कोणत्याही प्रकारच्या अक्षमतेमुळे त्यांचा प्रवेश नाकारता येत नाही. तर त्यांना त्यांच्या गरजेनुसार शिक्षण देणे हे अनिवार्य आहे. समावेशित शाळा हि कायमस्वरूपी मुलांच्या वैविध्यतेचा स्वागत करत असते. नेमके सर्व समावेशित शिक्षण म्हणजे काय हे आपण जाऊन घेऊया:

व्याख्या : बार्टन यांच्या मते, समावेशक शिक्षण म्हणजे भिन्नताना प्रतिसाद देणे,अपरिचित आवाज ऐकणे, मुक्त व स्वीकारात्मक दृष्टीकोण ठेवणे सर्वांना सक्षम बनविणे व भिन्तेला प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणे.

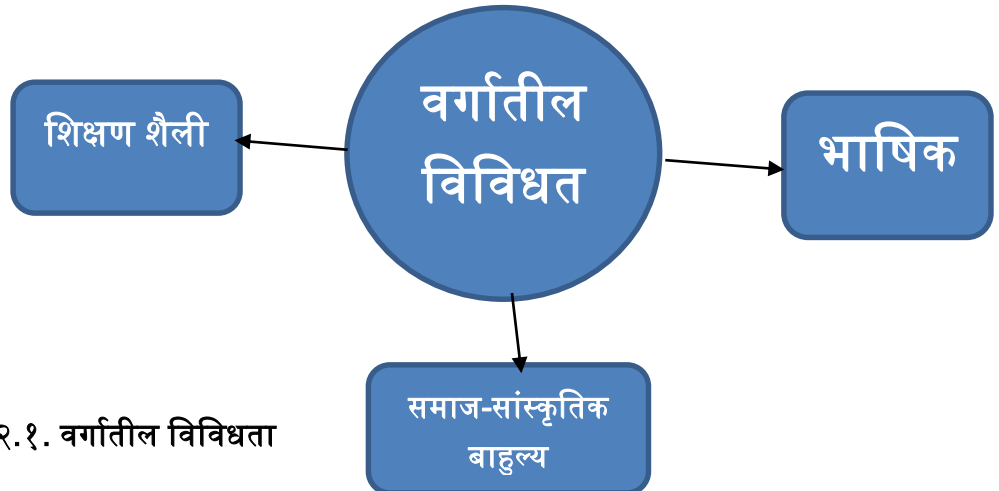
समावेशित शिक्षणामध्ये प्रत्येक मुलांच्या गरजेनुसार आदर करून त्यांच्या गरजा पूर्ण केल्या जातात.सर्व साधारण अभ्यासक्रम हि त्यांच्या गरजेनुसार शिक्षक हा अध्यापन पद्धती मध्ये बदल केला जातो. एकात्मिक शिक्षणामध्ये अक्षम मुलांना मुख्याप्रवाहाच्या सामावून घेण्यासाठी गरजेनुसार मुलांना तयार करून त्यांनतरच त्यांना मुख्यप्रवाहाच्या शाळेत पाठवले जात होते.मात्र सर्व समावेशित शिक्षणामध्ये अक्षम मुलांना मुख्याप्रवाहासाठी तयार न करता मुख्याप्रवाहाला तयार केले जाते.समावेशक शिक्षणाकरिता पालक, विशेष शिक्षक,सर्व साधारण शिक्षक आणि इतर भागधारक म्हणजेच वाचा उपचार तज्ञ, मानसिक उपचार तज्ञ मुलांच्या शिक्षणात यांच्या सहभागानेच सर्व समावेशित शिक्षण दिले जाते. सर्व समावेशित शिक्षणात खालील गोष्टीचा विचार केला जातो ते खालील प्रमाणे:

- मुलांच्या गरजेनुसार वैयक्तिक शैक्षणिक कार्यक्रम तयार करणे.
- योग्य आणि पुरेसा आधार आणि सुविधा पुरविणे.
- शिक्षकांचा आणि इतर भागधारकांचा सहभाग घेऊन त्यांचा व्यावसायिक विकास केला जातो.
- मुलांच्या गरजेनुसार त्यांच्यासाठी पर्यायी शिकविण्याची पद्धत आणि मूल्यमापन केले जाते.

- शिक्षक आणि इतर भागधारक यांच्या मध्ये सहकार्य .
- शिक्षक, पालक यांचा सहकार्यात्मक शिकणे (Cooperative learning) Peer Tutoring, Adaptive अभ्यासक्रम ह्या सर्व घटकांवर प्रशिक्षण देऊन विकास केला जातो.
- मुलांच्या वैध्यातला जाणून घेऊन त्यांना स्वीकारून त्यांना शिक्षण दिले जाते.
- सर्व समावेशित शाळा हि फक्त अपंगांसाठीच नसून तर प्रत्येक वंचित असलेल्या मुलांसाठी असते. अशा सर्व गोष्टींचा विचार केला जातो.

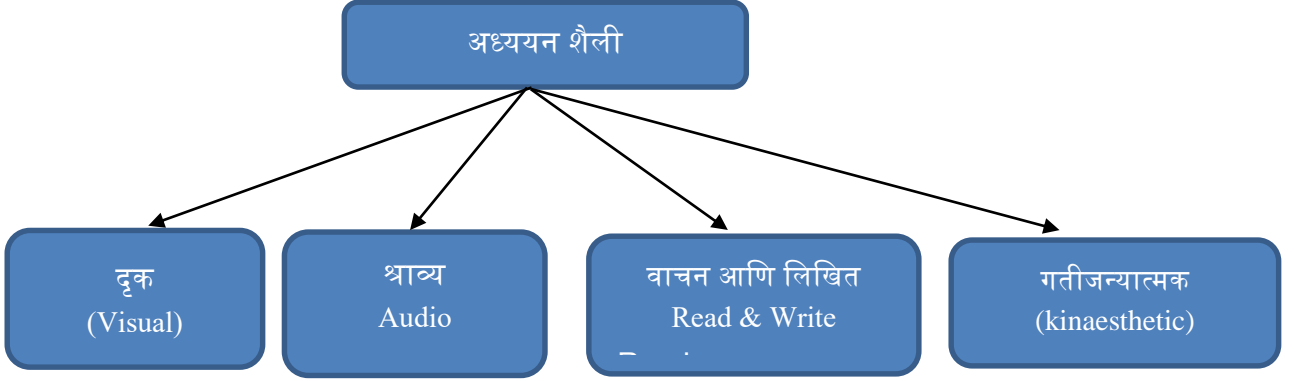
१.२.३.वर्गातील विविधता: शिक्षण शैली, भाषिक आणि सामाज-सांस्कृतिक बाहुल्य

वर्गातील विविधता हि संकल्पना शिक्षणाच्या बाबत फार महत्वाची आहे. आपला भारत देशात विविध भाषेची, वंश परंपरा, संस्कृती असलेली लोक आपणस पाहण्यास मिळतील. त्याचप्रमाणे शाळा देखील लहान स्वरूपाचा समाज असतो. शाळेमध्ये देखील आपणास वेगवेगळ्या जातीचे, धर्माची संस्कृतीचे, भाषेचे भौगोलिक विविधता असणारे मुले पाहायला मिळेल. प्रत्येक माणूस हा एकमेकांपासून वेगळा असून त्याची शिकण्याची शैली हि विविध असते. काही लोकांची एकत्रित अध्ययन शैली असते. वर्गामध्ये वेगवेगळ्या अध्ययन शैली असलेल्या विद्यार्थ्यांचा समावेश असतो. अध्ययन शैली हि संकल्पना नवीन नाही तर B.C. ३३४ च्या पूर्वीपासून चालत आलेली आहे. अरीसटोटल यांच्या मते प्रत्येक मुलाच्या स्वतःच्या विशेष अशा कौशल्य आणि Talent त्याच्या लक्षात आले वैयक्तिक विविधता असते. १९९० च्या पूर्वी काही व्यक्तिमत्वाशी संबंधित असणाऱ्या उपपत्तीमध्ये काही वैयक्तिक विविधता संकल्पना मांडल्या होत्या त्यामध्ये जास्त विशेषतः स्मरणशक्ती, दृक, ,मौखिक, निदेशन पद्धती यावर जास्त लक्ष केंद्रित केले. काही संशोधनातून असे दिसून आले कि, बौद्धिक, शैक्षणिक प्रगतीवर देखील महत्वाच्या मुद्यांवर विचार केला असून ते घटक वर्गामध्ये उपयोग करून पहिला तर असे लक्षात आले कि मुलांची शिक्षणातील आवड देखील महत्वाची असते. वर्गातील विविधता फक्त जाती धर्माचे विविधता नसते, तर ती कोणकोणत्या प्रकारची असते ते आपण खालीलप्रमाणे पाहूया:

आकृती क्रमांक १.२.१. वर्गातील विविधता

अ) शिक्षण शैली : वर्गातील विविधता हि शिक्षण शैली प्रत्येक मुलाची विविध असते. प्रत्येक मुलांची अध्ययनाची पद्धत वेगवेगळी असते.कोणतीही माहितीला अर्थ लावणे, संघटीत करणे आणि सादर करणे ह्या सर्व प्रक्रिया प्रत्येकाची वेगवेगळी असते.तर कोणकोणत्या प्रकारची शिक्षण शैली असते ते खालील प्रमाणे पाहूया.

आकृती क्रमांक १.२.२. अध्ययन शैली

शिक्षण शैली:-

१.दृक (Visual) शिक्षण शैली: दृक अध्ययन शैली म्हणजे अध्ययनार्थी दृक पाहून अध्ययन करणे म्हणजे दृक अध्ययन शैली होय. कोणत्याही प्रकारची माहिती ग्रहण करण्यासाठी जी व्यक्ती नकाशे, ग्राफिकल सादरीकरण पाहण्यास प्राधान्य देते आणि असे केल्यास त्यांना ती माहित ग्रहण करण्यास सोपे जाते ती व्यक्ती दृक अध्ययन शैली असणारी आपण म्हणू शकतो. हि व्यक्ती कोणतीही माहिती ऐकून ग्रहण करण्यापेक्षा पाहून ग्रहण करण्यास लकवर समजते.

२.श्राव्य(Audio) शिक्षण शैली : श्राव्य अध्ययन शैली म्हणजे अध्ययनार्थी श्राव्य माध्यमातून अध्ययन करणे म्हणजे श्राव्य अध्ययन शैली होय. कोणतीही नवीन माहिती ग्रहण करण्यासाठी जी व्यक्ती व्याख्याने, बोलून-ऐकून, समूह चर्चा यासर्व क्रियाकलापा मधून अध्ययन लवकर होते.

३. वाचन आणि लिखित (Read & Write) :- वाचन आणि लिखितद्वारे अध्ययनार्थी स्वतः वाचून आणि स्वतः आपल्या काही नोट्स काढून अध्ययन करतात त्यांना वाचन-लिखित अध्यायनार्थी म्हणतात.

४.गतीजन्यात्मक (Kinaesthetic):- गतीजन्यात्मक अध्यायनार्थी आपल्या ज्ञानेंद्रियांचा वापर करून खूप चांगल्या आणि कमीत कमी वेळात नवीन माहिती ग्रहण करून शकतात.learning by doing म्हणजेच स्वतः नवीन नवीन अनुभवातून शिक्षण घेण्यास ते प्राधान्य देतात.

आ)भाषिक विविधता :- वर्गामध्ये भाषिक विविधता असते ती म्हणजे वर्गात वेगवेगळ्या जाती धर्मियांचेच विद्यार्थी नसून त्यांची भाषा देखील वेगळी असते.वर्गातील विद्यार्थ्यांची मातृभाषा विविध असते उदा. कोणी मराठी भाषिक तर कोणी बंगाली, कोणी तमिळ इत्यादि आपल्या भारत देश धर्मनिरपेक्ष देश आहे. आपल्या भारतात अनेक विविध भाषिक लोक वास करत आहेत. मात्र शाळा हि एक भाषिक असते म्हणजे इंग्रजी माध्यम,मराठी माध्यम, उर्दू माध्यम अशा माध्यमातून मुलांना शिक्षण दिले जाते.म्हणजे असे नाही कि उर्दू माध्यमाच्या शाळेत सर्व विद्यार्थीच उर्दू माध्यमातून नवीन माहित शिक्षण घेण्यास सोपे जाते असे नाही तर यांच्या घरच्या वातावरणावर ठरते. उदाहरणार्थ : इंग्रजी माध्यमातील मुल हे घरी मात्र मराठी भाषेत वावरत असेल तर त्याला शाळेत इंग्रजी भाषेत शिक्षण घेण्यास काठीण्यता येत असते. वर्गामध्ये विविध भाषेची मुले एकत्र शिक्षण घेत असतात.

इ) समाज सांस्कृतिक विविधता : समाज सांस्कृतिक विविधता म्हणजे कि व्यक्तीचे विश्वास,जाती धर्मियाचे नियम, चाली रिती परंपरा आणि वागणूक यांची रोजच्या जीवनातून दिसणारा परिणाम होतो.सर्व समावेशित शिक्षणाच्या नियमाखाली आपणास कोणत्याही मुलांना कोणत्याही कारणामुळे शिक्षणापासून वंचित राहता कामा नये. त्यासाठी समाज सांस्कृतिक विविधतेचा आपणास स्वागत करून त्यांना त्यांच्या गरजेनुसार शिक्षण मिळणे आणि देणे हे महत्वाचे आहे. शिक्षकांना मुलांच्या प्रत्येक वैविध्यता लक्षात ठेऊन त्यांना वर्गात पर्यायी सुविधा वापरून त्यांच्या गरजा पूर्ण करणे गरजेचे असते.म्हणजेच शिक्षकांना त्यांच्या संस्कृती बदल माहिती असल्यास ते वर्गातील शैक्षणिक वातावरणात लवचिकता, अनुकूलता आणि त्याप्रमाणे करता येईल. समाज- सांस्कृतिक दृष्टीने विविधता असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिक्षणात सामावून घेण्यासाठी शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना अध्ययन प्रक्रिये मध्ये बौद्धिक आणि भावनिक घटकांचा समतोल आणि ज्ञान ठेवणे. विद्यार्थ्यांच्या परंपरा आणि भाषिक विविधता लक्षात घेऊन वर्गात त्यांचे समूह तयार करून अध्यापन करावे.

१.२.४.सर्व समावेशित शिक्षणाची तत्वे: प्रवेश, समानता, सहसंबंध, सहभाग आणि सशक्तीकरण

प्रत्येक विद्यार्थ्यांची अध्ययन करण्याची अध्ययन शैली विविध असते. तर प्रत्येक मुलांच्या अध्ययन शैलीच्या गरजेनुसार शिक्षण देण्यासाठी शिक्षकांना आपली अध्यापनाची शैली विकसित करण्याची गरज असते.उदाहरणार्थ : काही अध्यायनार्थी दुर्क अध्ययन शैलीद्वारे चांगले अध्ययन करतात तर काही अध्यायनार्थी श्राव्य शैलीने अध्ययन करतात तर काही अध्यायनार्थी कृती अध्ययन शैलीद्वारे अध्ययन चांगले आणि लवकर करतात. तसेच आपणास कोणतेही काम यशस्वीपणे पार पडण्यासाठी काही तत्वे असतात तर सर्व समावेशित शिक्षणाचे देखील काही तत्वे आहेत ती खालील प्रमाणे पाहूया:

१.२.४.१. प्रवेश (Access):- आपण अभ्यासल्या प्रमाणे विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना पूर्वी त्यांना शिक्षण देण्याचा आणि घेण्याचा हक्क नव्हता तर त्यांना शिक्षणामध्ये सामावून घेण्यासही विशेष विद्यार्थ्यांना

विशेष शिक्षणाची सोय सुविधा देण्यात आली. परंतु त्यांना मुख्यप्रवाहापासून दूर राहिले जात म्हणून आपण त्यांना मुख्यप्रवाहात सामावून घेण्यासाठी आपण एकात्मिक शिक्षणाची सुरुवात केली त्यात काही उणीवा दिसून आल्या म्हणून सर्व समावेशित शिक्षणाची सुरुवात करण्यात आली. सर्व समावेशित शिक्षणाचे पहिले आणि सर्वात महत्वाचे तत्व म्हणजे प्रवेश (access) होय.

विद्यार्थ्यांना शिक्षणातील प्रत्येक गोष्टीचा लाभ घेता आला पाहिजे आणि त्यांच्यापर्यंत पोहचले पाहिजे. Education for All २००५ च्या अहवालनुसार अध्ययनार्थ्यांना त्यांच्यासाठी उपलब्ध असणाऱ्या सोयी-सुविधांचा लाभ घेता आला पाहिजे. विद्यार्थ्यांना फक्त मुख्यप्रवाहात सामावून न घेता त्यांना अभ्यास क्रम हा accessible म्हणजेच उपलब्ध असणे गरजेचे आहे. सर्व समावेशित शिक्षणात फक्त अभ्यासक्रमच accessible नसला पाहिजे तर जे सर्व साधारण मुलासाठी accessible असते ते विशेष विद्यार्थ्यांना देखील उपलब्ध असणे आणि नसल्यास ते उपलब्ध करून देणे अति महत्वाचे असते. तर विद्यार्थ्यांचा शिक्षणात सामावून घेण्यासाठी आणि तो सर्वांसाठी उपयोगाचा ठरेल त्यासाठी काही आपण उपाययोजना मांडू शकतो.

- काही विशेष विषयांसाठी लवचिक वेळापत्रक तयार करणे.
- शिक्षकांना विद्यार्थ्यांना शिकविण्यासाठी वापरण्यात येणारी पद्धतीची निवड करण्याचे पुरेपूर स्वतंत्रता असावी.
- शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी काही विशेष आधार देण्याचे आणि निर्णय घेण्याचे स्वतंत्रता असावी.
- वर्गातील काही कृतीतून शिक्षण देताना शिक्षकांना एखादी मदतनीस द्यावी.

अशा काही तंत्राचा वापर करून मुलांना शिक्षणात सामावून घेता येईल. सर्व समावेशित शिक्षणात सर्व विद्यार्थ्यांना असणाऱ्या सोयी सुविधांचा लाभ घेता यावा. जर असे करता येणार नाही तर सर्व समावेशन संपूर्णपणे पार पाडता येणार नाही.

१.२.४.२. समानता :-

सर्व विद्यार्थ्यांना दर्जात्मक स्वरूपाचे आणि सर्व समावेशित शिक्षणाच्या प्रक्रियेमध्ये समानतेने स्वतःच्या प्राधान्यतेने शिक्षण घेणे हा प्रत्येक विद्यार्थ्यांचा अधिकार आहे (UNESCO, 2008). समानता मध्ये न्याय हा संकल्पनेशी निगडित म्हणवी लागेल. समावेशित शिक्षणामध्ये प्रत्येक व्यक्तीला आदरार्थी वागविणे होय समानता म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीला भिन्नतेनुसार, गरजेनुसार वागणूक देणे होय. सोप्या शब्दात सांगायचे झाले तर समानता सर्वांना समान वागणूक होय. परंतु सर्व समावेशित शिक्षणाचे दुसरे तत्व महत्वाचे असून असे सांगता येईल कि प्रत्येकाला सर्व समावेशित शिक्षणात प्रत्येकाला न्यायाने वागविणे गरजेचे आहे. शिक्षण म्हणजे आपण म्हणू कि, आपल्या आयुष्यात होणारा चांगला अमुलाग्र बदल आणि व्यक्तीचा बौद्धिक, शारीरिक, मानसिक विकास होणे म्हणजे शिक्षण होय.

आपण अभ्यासल्या प्रमाणे प्रत्येकाची जशी अध्ययनाची विविध अध्ययन शैली असते त्याच प्रमाणे प्रत्येक व्यक्तीची कौशल्य, क्षमता विविध असते. तर त्यांच्या क्षमता कौशल्य विकास करणे हे एक शिक्षणाचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. जर एखाद्या विद्यार्थ्याला लिहता येत नाही तर त्याला प्रवेश घेण्याचा अधिकार नाही असे नसून त्यांना देखील प्रवेश घेण्याचा आणि त्याला त्याच्या कौशल्य क्षमतेनुसार शिक्षण घेण्याचा आणि सर्व सामान्य विद्यार्थ्यांप्रमाणेच समानतेची वागणूक मिळविण्याचा अधिकार आहे.

शाळा हे लहान स्वरूपाचा समाज असतो त्या समाजात विविध जाती, धर्म वंश –परंपरेचे विद्यार्थी एकाच छताखाली शिक्षण घेत असतात. प्रत्येक विद्यार्थ्याचा कुटुंबपद्धती, विचारसरणी, शिक्षणासाठी विद्यार्थ्यांना हवा असलेला आधार- सहभाग हा वेगवेगळा असतो. तर त्याच्या ह्या सर्व गोष्टी शिक्षकांनी लक्षात घेऊन त्यांना त्याच पद्धतीची वागणूक न देता त्यांच्यात भेदभाव न करता समानतेने वागणूक द्यावी. तरच आपले सर्व समावेशित शिक्षणाची तत्व आणि उद्दिष्ट सार्थकी लागेल.

१.२.४.३. सहसंबंध :-

सर्व समावेशित शिक्षणाचे तिसरे तत्व हे सहसंबंध (Relavance) आहे. विद्यार्थ्यांना समाजाशी जोडणारा महत्वाचा दुवा शिक्षक आहे. शिक्षक हा शिक्षण प्रणालीत महत्वाची भूमिका बजावतात. शिक्षकांनी सर्व समावेशित शिक्षणामध्ये अभ्यासक्रम सूचना आणि वर्गांतर्गत चालणाऱ्या प्रतिकृती ह्या वैयक्तिक आणि सांस्कृतिकरित्या योग्यतेनुसार असणे गरजेचे आहे. तसेच to विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या पद्धती, आवडी विचारात घेऊन तयार करावा.

- सर्वसमावेशित वर्गात अभ्यासक्रमातील घटक आशय हे मुलांच्या जीवनाच्या संबंधित असते. सर्व समावेशित शिक्षणातील अभ्यासक्रम मुलांच्या योग्यतेनुसार संबंधित आव्हानात्मक असणे गरजेचे असते.
- वर्गामध्ये शिकविण्यासाठी वापरले जाणारे शैक्षणिक साधने हे मुलांच्या शिकण्याच्या पद्धती प्रमाणे अर्थपूर्ण असणे गरजेचे असते.
- वर्गांत असणारे ग्रंथालयात विद्यार्थ्यांच्या गरजेनुसार वैयक्तिक भिन्नेनुसार पुस्तके असणे गरजेचे आहे.

१.२.४.४. सहभाग :

सहभाग हा सर्व समावेशित शिक्षणाचा एक महत्वाचे चौथे तत्व आहे. विद्यार्थ्यांचा सहभाग पायरी असते. उदाहरणार्थ आपण शाळेत प्रवेश घेतला किंवा एखाद्या शैक्षणिक कार्यक्रमात तर आपणास काही प्रमाणात आपला वेळ द्यावा लागतो. शारीरिकरित्या आपण एखाद्या शैक्षणिक कार्यक्रमात उपस्थित राहणे हे संपूर्ण सहभागाची अट मान्य होत नाही. सर्वसमावेशित शिक्षणाचा विचार केल्यास आपणास विद्यार्थ्यांच्या

शारीरिक उपस्थिती सोबतच आपणास त्यांचा प्रत्येक शैक्षणिक कार्यक्रमात संपूर्ण सक्रियपणे सहभाग असणे गरजेचे आहे. कामात व्यस्त राहणे हा सहभाग या तत्वाचा घटक आहे. वर्गामधील शैक्षणिक कार्यात शिकण्या-शिकविण्याच्या प्रक्रियेत इत्यादी मध्ये विद्यार्थ्यांच्या सहभाग असणे गरजेचे आहे.

- शैक्षणिक कार्यक्रमा अंतर्गत दिल्या जाणाऱ्या सेवा सुविधांचा लाभ घेणे.
- वर्गामध्ये खेळ मित्रांसोबत वेळ घालविणे .
- वार्षिक स्नेहसंमेलन क्रिडा स्पर्धा यांसारख्या कार्यक्रमात मुलांचा सक्रिय सहभाग घेणे.

सहभाग हि संकल्पना इतकी मोठी असते कि त्यामुळे आपण समाजाचे एक महत्वपूर्ण घटक आहेत याचीही जाणीव होत असते. व्यक्ती हि समाजशील प्राणी असल्याने त्याला समाजाची गरज भासत असते आणि व्यक्ती जोपर्यंत स्वतःहून दुसऱ्या समाजामध्ये त्याच्या कार्यक्रमांमध्ये सहभाग होत नाही. तोपर्यंत इतरही आपल्या कार्यक्रमात सहभागी करून घेतले जात नाही. सर्व समावेशित शिक्षणात अपंग विद्यार्थी हे सर्व साधारण विद्यार्थ्यांसोबत शिक्षण घेताना सर्व विद्यार्थ्यांचा सक्रीय सहभाग घेणे गरजेचे आहे.

१.२.४.५. सशक्तीकरण:

सशक्तीकरण हा सर्व समावेशित शिक्षणासाठी अत्यंत महत्वाचा घटक असतो. Oxford dictionary नुसार 'to empower' म्हणजे to Make someone stronger or updated असा अर्थ आपणास म्हणता येईल. आपणास सर्व समावेशित शिक्षणात देखील सशक्तीकरण करणे फार महत्वाचे असते तर सशक्त करणे म्हणजे नेमके काय करणे? असा प्रश्न मनात उद्भाभवला असेल. ते आपण खालील प्रमाणे अभ्यासू:

- समाजाला, पालकांना, शिक्षकांना आणि विद्यार्थ्यांना अपंगाविषयी माहिती देणे.
- समाजाला आपल्या अक्षमतेवर मात करण्यासाठी तयार करणे.
- प्रत्येकाला अनुकूलित वातावरण तयार करणे तसे नसल्यास वातावरण तयार करण्यासाठी तयार करणे.
- शिक्षकांना सर्व समावेशित शिक्षणासाठी तयार आणि प्रशिक्षित तयार करणे.
- वर्गात चालणाऱ्या कृती क्रियाकलापामध्ये अक्षम विद्यार्थ्यांना सामावून घेण्यासाठी प्रवृत्त आणि सशक्त करणे.
- शाळेच्या प्रत्येक भागधारकांच्या वेळोवेळी ज्ञानात भर पडणे त्यांना सर्व समावेशित शिक्षणाबाबतचे माहिती त्यांच्या अंतर्गत मिळणाऱ्या सोयी सुविधांची माहिती पुरविणे.
- अपंगाच्या शिक्षणाचा अधिकार त्यासाठी त्यांस सशक्त करणे.

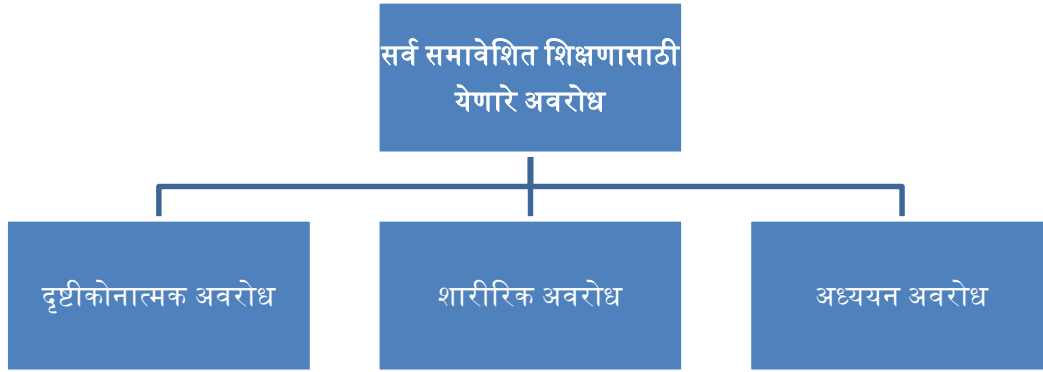
अशा प्रकारे आपणास सर्व समावेशित शिक्षणासाठी वेगवेगळ्या कार्यक्रमातून समाजाला सशक्त करणे फार महत्वाचे असते.

१.२.५. सर्व समावेशित शिक्षणासाठी अवरोध: दृष्टीकोनात्मक, शारीरिक आणि अध्ययन

आपण सर्व समावेशित शिक्षण म्हणजे काय वरील घटकात अभ्यासले आहेत तर प्रथम आपण अवरोध समजून घेणे गरजेचे आहे अवरोध म्हणजे नेमके काय? तर एखादे काम पूर्ण करण्यासाठी येणाऱ्या अडचणी, समस्या होय.

उदाहरणार्थ : एखादे छोट्याश्या खेड्यातले मुलाला शिक्षण आपल्या खेड्यात मिळत नाही तर त्याला जिल्ह्याच्या ठिकाणी शिक्षण घेण्यासाठी कोणत्याही प्रकारची वाहतूक सेवा नसल्याकारणाने तो शिकू शकत नाही म्हणजेच शिक्षण घेण्यासाठी येणारा अवरोध किंवा समस्या होय.

सर्व समावेशित शिक्षणासाठी येणाऱ्या समस्या / अवरोध म्हणजेच शिक्षण घेताना कोणकोणते अवरोध येतात ते आपणा खालील प्रमाणे पाहूया:

आकृती क्रमांक १.२.५.१.

१.२.५.१.दृष्टीकोनात्मक अवरोध

दृष्टीकोन हा मानवाच्या आयुष्याचा मुलभूत घटक असतो. दृष्टीकोन हा आपल्या प्रत्यक्षात स्वतःच्या विचारांवर, भावनांवर आणि आपल्या वर्तनावर परिणाम करते. Aloport (१९५४) यांच्या मतानुसार व्यक्तीचा दृष्टीकोन हा त्याच्या एखाद्या प्रसंगावर किंवा प्रश्नावर कोणत्या मार्गाने प्रतिसाद द्यावा हे ठरवते. उदा.आपणास कोणती व्यक्ती ,गोष्टी आवडणे –नावडणे इत्यादी आपल्या दृष्टीकोणा वरच अवलंबून असते. आपण कोणत्याही व्यक्तीशी जी कोणतीही वागणूक करतो ती वाईट असो व चांगली ती वागणूक आपल्या दृष्टिकोनावर अवलंबून असते.म्हणजेच आपला कोणत्याही व्यक्तीबद्दल अथवा गोष्टींबद्दलचा दृष्टीकोन सकारात्मक असावा म्हणजे आपण आपण त्याच्याशी चांगली वर्तणूक करू शकतो. कोणत्याही प्रकारच्या शिक्षणामध्ये जसे सर्व समावेशित असो व विशेष त्यामध्ये शिक्षकांची सकारात्मक भूमिका असणे महत्वाची

असते म्हणजेच त्यांचा विद्यार्थ्यांबद्दलचा दृष्टीकोन सकारात्मक असणे अत्यंत महत्वाचा आहे. आपण आता सर्व समावेशित शिक्षणासाठी येणाऱ्या दृष्टीकोनात्मक अवरोध म्हणजे:

उदा. एखाद्या विशेष मुल सर्व सामान्य मुलांसोबत शिकू किंवा खेळू शकत नाही असे एखाद्या पालकाने किंवा शिक्षकाने अशी समजून ठेवणे म्हणजे त्यांच्या नकारात्मक दृष्टीकोन बाळगणे होय. ह्या दृष्टीकोन बाळगल्याने विशेष मुलाला त्याचे पालक किंवा शिक्षक सर्व सामान्य मुलांसोबत खेळण्यास किंवा शिकण्यास पाठवणार नाही म्हणजेच मुलाला सर्व सामान्य मुलांसोबत शिकण्यासाठी आलेला दृष्टीकोनात्मक अवरोध होय. आपण सर्व समावेशित शिक्षणासाठी येणारे अवरोध पाहूया:

शिक्षकांबद्दलचे दृष्टीकोनात्मक अवरोध

- सर्व समावेशित वर्गात सर्वांना समान वागणूक न देणे.
- विशेष मुलांना वर्ग खोलीमध्ये आदराने वागणूक न देणे.
- विशेष विद्यार्थ्यांनवर द्या करून सामान्य मुलांसोबत शिक्षण देण्याची संधी दिली जाते.
- विद्यार्थ्यांच्या क्षमतेवर त्यांना प्रत्येक कार्यक्रमात सहभागी करणे.
- शिक्षकांचा नकारात्मक दृष्टीकोन.
- इतरांपेक्षा कमी लेखणे.
- अपेक्षा न ठेवणे.

शिक्षकांच्या दृष्टिकोनाचा विद्यार्थ्यांच्या स्वतः : बद्दलच्या दृष्टीकोणावर परिणाम होतो.

विद्यार्थ्यांचा स्वतः: बद्दलचे दृष्टीकोनात्मक अवरोध

- स्वतः :ला दुसऱ्यांपेक्षा कमी लेखून आपण कोणतेच काम सर्व सामान्य विद्यार्थ्यांप्रमाणे करू शकत नाही.
- शिक्षणाची गोडी न वाटणे
- आत्मविश्वास कमी असणे

तर असे आपण ह्या दृष्टीकोनाचा विद्यार्थ्यांचा शिक्षणावर वाईट परिणाम होतात. ह्या सर्व सर्व समावेशित शिक्षणासाठी येणारे दृष्टीकोनात्मक अवरोध आहेत. आपण आता शारीरिक दृष्ट्या येणारे अवरोध पाहूया.

१.२.५.२. शारीरिक अवरोध

संयुक्त राष्ट्र संघाद्वारे १९८१ च्या उद्देशानुसार भारताच्या संसदने सुद्धा सशक्त (समान अधिकार, हक्कांचे संरक्षण आणि सहभाग) १९९५ च्या नियमानुसार सांगितले आहे. नियामाच्या ८ व्या अध्याच्या अंतर्गत अपंग व्यक्तीला कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव होऊ नये. समानतेच्या ह्या तत्वावर प्रत्येक स्थानांना अनुकूल स्थितीत बनवणे अनिवार्य आहे. जेणेकरून अपंग व्यक्तीला ये जा करण्यासाठी सहज उपलब्ध होईल. उदा: एखाद्या व्हील चेअरचा वापर करणारा मुलाला तिसऱ्या मजल्यावर राहणाऱ्या मित्राकडे

जाण्याचे आहे आणि त्या इमारतीत चढण्या उतरण्यासाठी पायऱ्या तेथे रेम्प नसल्याने मित्राच्या घरी जाण्यास आलेला शारीरिक अवरोध होय. आपण वरील घटकामध्ये सर्व समावेशित शिक्षणासाठी दृष्टीकोनात्मक अवरोधाचा अभ्यास तर आता आपण शारीरिक दृष्ट्या अवरोध कोणते आहेत ते खालीलप्रमाणे :

- सार्वजनिक स्थळ जसे इमारती, शाळा, महाविद्यालये,मौलस,सिनेमा गृह, ग्रंथालय, दवाखाने, लग्न समारंभाची खोली इत्यादी ठिकाणे शारीरिक अपंगत्व असणाऱ्या व्यक्तीला शारीरिक दृष्ट्या पोहचण्यास गैरसोय असते.

- शाळेच्या इमारतीना लिफ्ट असल्यास त्यांना सर्व सामान्य प्रमाणे ते सुद्धा कोणत्याही मजल्यावर गरजेनुसार जाऊ शकतात मात्र नसल्यास त्यांना जाण्याची गैरसोय होते.
- शौचालय अवरोध मुक्त असावेत.

- वर्गखोल्या हवेशीर मोकळ्या असाव्यात म्हणजे व्हील चेअर वापरणाऱ्या विद्यार्थ्यांला फिरण्याजोगे असावे.

- जमिनीचा पृष्ठभाग सपाट असावा जेणेकरून शारीरिक दृष्ट्या अपंग असणाऱ्या व्यक्तीस कोणत्याही कार्यास अडचण निर्माण होणार नाही.
- शाळेत किंवा इतर ठिकाणी दिशा दर्शविण्यासाठी विशिष्ट खुणा कराव्यात.
- वर्गामध्ये गरजेनुसार बाकांची व्यवस्था करावी.
- विशेष मुलांची वर्गात समोरच्या बाकांवर व्यवस्था केली जात नाही.

अशा प्रकारचे शारीरिक दृष्ट्या प्राप्त होणारे अवरोधाचा अभ्यास केला असून आता आपण अपंग व्यक्तीला शिकण्याच्या म्हणजेच अध्ययनात येणाऱ्या अवरोधाचा अभ्यास करूया.

१.२.५.३. अध्ययन अवरोध

अध्ययन अवरोध म्हणजे नेमके काय ? अध्ययन अवरोध म्हणजे कोणत्याही प्रकारचे ज्ञान आत्मसात करण्यासाठी येणाऱ्या समस्या किंवा अश्या अवरोधास अध्ययन अवरोध म्हणतात.

- सार्वजनिक अधिकारी वेवेगळ्या प्रकारचे लिखित स्वरूपाचे माहिती पुस्तिका, निमंत्रण पुस्तिका हे सर्व इंग्रजी, मराठी अथवा हिंदी मध्ये छापत असून दृष्टिहीन व्यक्तीसाठी तीच माहिती ब्रेल लिपी मध्ये उपलब्ध असावी.
- जास्तीत जास्त दृक श्राव्य साधनांचा वापर करावा म्हणजेच आपण विद्यार्थ्यांना अध्ययन येणारे अवरोध टाळता येतील.
- कोणत्याही नवीन पाठाची वर्गात शिकविण्यापूर्वी विद्यार्थ्यांना शिकण्यासाठी तयार करावे उदा.पालकांना पाठाची माहिती देऊन पाल्याला पूर्व तयार करण्यास सूचना द्यावी. म्हणजे शिकण्यास कमी प्रमाणात अडथळे येतील.
- शिक्षकाने पाठाचे विद्यार्थ्यांचा गरजेनुसार अनुकूलन करावे . अनुकूलन केलेला भाग विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून दिला जात नाही .
- विद्यार्थ्यांच्या गरजेनुसार अध्ययनासाठी लागणाऱ्या संसाधनांचा तुटवडा असतो.
- अध्यापक वर्गात जास्तीत जास्त व्याख्यान पद्धतीचा वापर करतात.
- वर्गात कोणत्याही कृतीत नेहमीच्याच मुलांना सहभागी करून घेतले जाते.
- अध्यापकाने कोणत्याही पाठाचे योजनाबद्ध मांडणी करावी.

१.३. सारांश :

सर्व समावेशित शिक्षणात

- शिकविताना जास्तीत जास्त जीवनाशी संबंधित उदाहरणे दिले जात नाहीत. उदा. आपल्याला ईमानदार लाकुडतोड्या ह्यातील अमूर्त संकल्पना ईमानदार शिकविण्याची असल्यास आपण वर्गातले उदा घ्यावे.

उदा. १.हवा म्हणजे काय?

२. हवेचे घटक

३. हवेच्या विविध घटकाचे गुणधर्म

४.हवेचा वापर

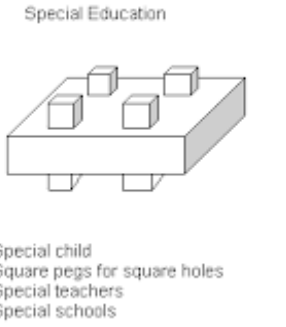
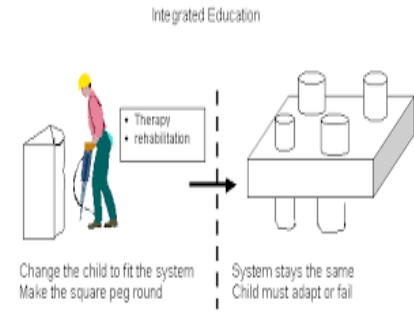
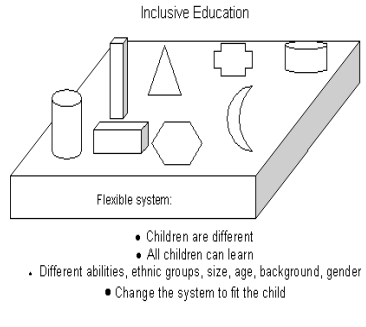
५. हवेचे प्रदूषणास प्रतिबंध करण्याच्या पायऱ्या

- विषय वास्तू हि विद्यार्थ्यांना साध्या सोप्या भाषेत, क्रमाने आणि पूर्ण वाक्यात स्पष्ट करावा.
- कोणत्याही सूचना देताना वेगवान गतीत न देता विद्यार्थ्यांचा गरजेना मिळाव्यात.
- वर्ग मोठे असल्याने शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांत खूप जास्त अंतर असते.
- वर्गात विद्यार्थ्यांचे संख्या मोठी असते तर विशेष मुलांकडे विशेष लक्ष देण्यास वेळ मिळत नाही.

अश्या प्रकारे आपणस सर्व समावेशित शिक्षणासाठी येणाऱ्या अध्ययन अवरोध स्पष्ट करू शकतो.

१.३. सारांश :

सर्व समावेशित शिक्षण पद्धती प्रचलित होते आहे . विविध प्रकारची भिन्नता असणाऱ्या बालकांकडे भेदभावाच्या दृष्टीकोणातून पाहण्याच्या वृत्तीशी लढा द्यायचा असेल तर मुख्य प्रवाहाच्या शाळांमध्ये समावेशक शिक्षण देणे हा योग्य उपाय आहे.ह्या शिक्षणात सर्वांचा समावेशन केलेले जाते तर समावेशक समाज तयार करता येतो.समावेशक शिक्षणपद्धती सर्व मुलांना फायदेशीर ठरते.समावेशक शिक्षण पद्धतीमध्ये वंचित मुलांसाठी त्यांना त्यांचा अधिकार मिळविण्यासाठी कार्यरत असते.वंचित असलेल्या प्रत्येक गटासाठी समावेशित करून घेत असते. मुलांच्या असमर्थता त्याची समर्थता लक्षात घेऊन त्यांच्या गरजा पूर्ण केल्या जाते. सर्वांना शिक्षणात केवळ प्रवेश देऊन समावेशनाचा हेतू साध्य घेत नाही तर सर्वांना दर्जेदार शिक्षण मिळणे आवश्यक आहे त्यासाठी वर्गातील विविधता विद्यार्थ्यांच्या भिन्नता, क्षमता, अक्षमता व अध्ययन गरजांचा विचार करून शिक्षण, आशय व प्रक्रियांचा योजना समृद्ध करायला हवी. मुलांना मुख्यप्रवाहामध्ये सामावून घेण्यासाठी शासनाने काही तरतुदी केल्या आहेत.त्या आपण खालील प्रमाणे पाहू:

विलागीकरण	एकात्मीकरण	समावेशन
१. जुनी शिक्षण पद्धती	प्रचलित असलेली शिक्षण पद्धती	प्रगतशील स्वरुपाची असलेली शिक्षण पद्धती
२. विशेष मुलांना मुख्याप्रवाहापासून दूर ठेऊन शिक्षण दिले जाते.	मुलांना भेदभावाची भावना निर्माण होते.	समानतेची भावना निर्माण करणारी शिक्षण पद्धती.
३. Special Education Special child Square pegs for square holes Special teachers Special schools	 Integrated Education Therapy • rehabilitation Change the child to fit the system Make the square peg round	 Inclusive Education Flexible system: • Children are different • All children can learn • Different abilities, ethnic groups, size, age, background, gender • Change the system to fit the child
४. विशेष शिक्षणात प्रत्येक मुलांच्या समान गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांची वेगळी शिक्षण पद्धती असते.	विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांच्या गरजेनुसार त्यांना मुख्य प्रवाहात सामावून घेण्यासाठी त्यांना तयार करून मुख्यप्रवाहात आणले जाते.	विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांना मुख्याप्रवाहाच्या शाळेत सामावून घेण्यासाठी त्यांना तयार न करता शिक्षण प्रणाली तयार मुलांसाठी तयार केले जाते.
५. अपंगत्वानुसार शाळेत शिक्षण दिले जाते. उदा. वाचा आणि श्रवणबाधित मुलांसाठी, अंध इत्यादी	काही विशेषच अपंगासाठी ही शिक्षण पद्धती अवलंबली जाते. उदा. अंध आणि श्रवण बाधित मुलांसाठी.	सर्व प्रकारच्या गरजा असलेल्या मुलांसाठी त्यांच्या विविधतेचे स्वीकार करून त्यांचा गरजा पूर्ण केल्या जातो. उदा. श्रवणबाधित, अंध, learning disabled इत्यादी.

सर्व समावेशक शिक्षण प्रणालीमध्ये सर्व मुलांचा विविधतेचा फक्त स्वागतच न करता त्यांना त्यांच्या विविधतेसोबत स्वीकारले जाते. मुलांच्या गरजेनुसार वैयक्तिक शैक्षणिक कार्यक्रम (IEP) केला जातो.

समावेशित वर्गांमध्ये विविध प्रकारचे शैक्षणिक गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा समावेश असतो. जसे आपल्या रोजच्या आयुष्याचे उदाहरण घ्यावयाचे असेल तर आपण आपल्याच घरातले घेऊ. एकाच आईचे

एकाचा पोटी जन्म घेतलेले भाऊ- बहिण समान नसून त्यांच्या विविधता आढळून येते. ती म्हणजे खालील बाबतीत विविधता दिसून येते.

१.शारीरिक दृष्ट्या

२. विचार पद्धती

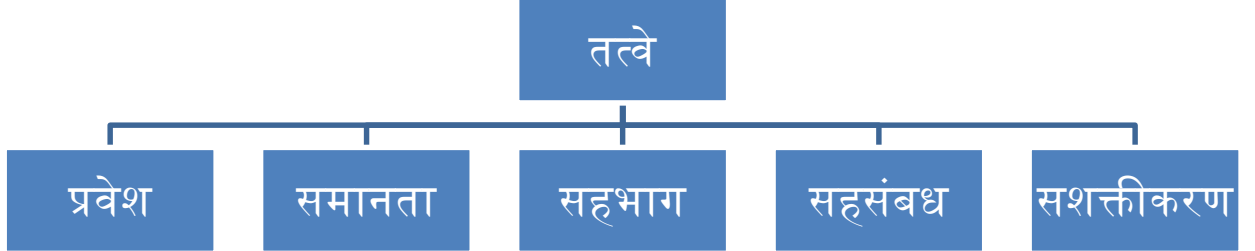
३.आवड

४.ज्ञान ग्रहीत करण्याची क्षमता

५.शिकण्याची शैली (शिक्षण शैली)

अशा काही गोष्टी आपणास विविधता दिसून येतात. तर एका घरात आपल्याला इतक्या प्रकारची विविधता दिसून येते.तर आपण सर्व समावेशित वर्गात मुलांमध्ये अशाच प्रकारची विविधता दिसून येतेच पण त्यामध्ये मुले विविध भौगोलिक भागातून आलेले असतात, त्यांची समाज संस्कृतीक पद्धती विविध असते आणि तसेच त्यांची अध्ययन शैली हि विविध प्रकारची असते.

सर्व समावेशित शिक्षण हे यशस्वी पार पडण्यासाठीच नाही तर आपण केव्हा सर्व समावेशक शिक्षण संबोधू त्यासाठी काही आपणास तत्वे पाळणे आवश्यक आहे. ती तत्वे खालीलप्रमाणे आपण पाहूया:

वरील आकृती प्रमाणे सर्व समावेशित शिक्षणासाठी हे पाचही तत्वे अत्यंत आवश्यक आहे,सर्व समावेशित शिक्षण तेव्हाच म्हणू कि जेव्हा मुलांना मुख्यप्रवाहाच्या शिक्षणाचा त्यांना access मिळून शिक्षणात समानतेने दर्जेदार शिक्षण देणे. विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांचा शिकण्या- शिकविण्याच्या प्रक्रियेत सहभाग घेणे. तसेच मुलांशी जोडलेल्या प्रत्येकाला सशक्त करणे आवश्यक आहे. सशक्त नसल्यास त्यांना सशक्त करणे हि जबाबदारी सर्व समावेशक शिक्षणावर असते. सर्व समावेशित शिक्षण घेताना मुलांच्या शिक्षणात अवरोध येतात ते अवरोध असूनही प्रत्येक मुलांना सर्व समावेशित शिक्षणात शिक्षण घेण्याचा अधिकार असतो.**पी.डब्लू .डी (PWD) १९९५**च्या नियमानुसार विशेष मुलांना सर्व समावेशित शिक्षण घेणे हा त्यांचा हक्क आहे.सर्व समावेशित शिक्षणासाठी येणाऱ्या अवरोधांचा अभ्यास केला आहे. तीन प्रकारच्या अवरोधांचा म्हणजे १. दृष्टीकोनात्मक अवरोध२.शारीरिक अवरोध.३.अध्ययन अवरोध याचा अभ्यास केला आहे.ह्या तिन्ही

प्रकारच्या अवरोधास प्रतिबंध घातल्यास सर्व समावेशित शिक्षण हे यशस्वी रित्या पार पडण्यास मदत होईल.
सर्व समावेशित शिक्षणास परिणाम करणारा महत्वाचा घटक आहेत तो घटक म्हणजे अवरोध होय.

१.४.पारिभाषिक शब्द.

विलगीकरण :Segregation

एकात्मिकरण :Integration

सर्व समावेशक :Inclusive

अध्ययन शैली :Learning Style

प्रवेश :Access

वंचित : Marginalized

अवरोध :Barrier

संसाधन शिक्षक :Resource Teacher

संसाधने : Resources

दृष्टीकोण : Attitude

सहसंबंध:Relevance

सशक्तीकरण : Empowerment

अध्ययनकर्ता :Learner

अध्यापन : Teaching

अध्यापक : Teacher

१.५. सरावासाठी प्रश्न :

प्रश्न क्र १.५.१. खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१. समावेशित शिक्षणाची संकल्पना तुमच्या शब्दात मांडा.

२. विशेष शिक्षण आणि एकात्मिक शिक्षण मधील फरक स्पष्ट करा.
३. एकात्मिक शिक्षण आणि सर्व समावेशित शिक्षणातील फरक स्पष्ट करा.
४. सर्व समावेशित शिक्षणासाठी महत्वाची असणारी तत्वे स्पष्ट करा.
५. सर्व समावेशित शिक्षणापासून वंचित मुलांना होणारा फायदा उदाहरणासहित स्पष्ट करा.

प्रश्न क्र.१.५.२. खालील प्रश्नांची उत्तरे ७० ते ८० शब्दात लिहा.

१. सर्व समावेशित वर्गातील विविधता स्पष्ट करा.
२. सर्व समावेशित वर्गातील अध्ययन शैलीची विविधता उदाहरणासह स्पष्ट करा.
३. सर्व समावेशित शिक्षणाचे तत्वे स्पष्ट करा.
४. सर्व समावेशित शिक्षणातील असणारे दृष्टीकोनात्मक अवरोध उदाहरणासह स्पष्ट करा.
५. विशेष शाळेचे सर्व समावेशित शाळेत अनुकूलन करायचे असल्यास तुम्ही कोण कोणत्या प्रकारे अनुकूलन कराल ते तुमच्या शब्दात लिहा.
६. मुख्याप्रवाहाच्या शाळेतील दृष्टीकोनात्मक अवरोध कमी करण्यासाठी तुम्ही काय उपाय योजना कराल.

प्रश्न क्र.१.५.३. टिपा लिहा.

१. सशक्तीकरण
२. समाज सांस्कृतिक विविधता
३. वंचित वर्ग
४. अवरोधाचे प्रकार
५. विविध अध्ययन शैली

१.६.अधिक वाचनासाठी

1. Virk and Aroda (2010) Fundamentals of Inclusive Education; Twenty First Century Publications,Ptiyala
2. Sohani and Shirode(2014) समावेशक शिक्षण (महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापिठांसाठी);सुविचार प्रकाशन मंडळ ,पुणे
3. Bender.W.N. (1995) Learning Disability, Boston:Allyan and Bacon.
4. Dessent. T (1987) Making Ordinary School Special.Jessica,Kingsley.
5. Jha.M.M.(2002)School without walls: Inclusive Education for all. Oxford Heinemann.
6. Ghathoo.V.(2004)Curriculum Strategies and Adaptations for Children with Hearing Impairment.
7. Puri, Madhumita and Abraham, George (Editors, 2004) Handbook of Inclusive Education, New Delhi: Sage.
8. Bansal.S. (2014) Inclusive Education; Twenty First Century Publications, Ptiyala.
9. Dash. (2012) Inclusive Education for Children with Special Needs; Atlantic Publisher and Distributor.
10. Sinh .M. (2016) समावेशी शिक्षा; R.Lall Publication.